

*ЯКОВЕНКО Л. І., доктор економічних наук, професор
Полтавський національний педагогічний університет
імені В. Г. Короленка
Україна, м. Полтава*

Актуальность преадаптации к динамичной реальности и ее негативным аспектам подтверждается возникающими ситуациями. Сумма тестовых площадок новой реальности может стать полигоном универсального конфликта – столкновения венчурных инициатив и охранительных намерений. Появляется призрак диффузной среды, в которой конфессии замещаются культами, сектами, орденами, политика пронизывается операциями политтехнологов, спецслужб и террористов, экономика конкурирует с хрематистикой, а культура вытесняется индустрией развлечений, электронных и химических грез... Мир-XXI рождает новые, уходящие в неизвестность сценарии, упрощение которых чревато неожиданными контрапунктами сюжета.

А. Неклесса

РЕАЛІЇ 2015 В УКРАЇНІ – ТРАНСФОРМАЦІЯ МОДЕЛІ РОЗВИТКУ

Найскладніша за всі останні десятиліття політико-економічна ситуація в країні – з втратою частини території, збройним конфліктом на сході, відкритим протистоянням із сусідньою державою, нелегальним поширенням зброї, фінансово-валютними проблемами, зниженням рівня життя населення – загострює одвічне питання про те, що слід робити в першу чергу: обороняти країну чи реформувати її. Саме лише усвідомлення необхідності робити це одночасно, запускаючи «процедури майбутнього» – порядку змін у країні, суспільстві, економіці – неймовірно ускладнює завдання. Концептуальні, теоретико-методологічні **обґрунтування** різного роду соціально-економічних трансформацій і побудови нових відносин, базованих на цінностях добра, моралі, знань, рефлексії, духовності, а також наукові **дослідження** прикладного характеру, пов'язані з модернізацією – переходом на вищу траєкторію розвитку, формуванням горизонтальних зв'язків, реалізацією громадянських ініціатив, рухом від ринків до мереж, становленням

енергоефективних господарських систем – усі ці напрями й елементи нової моделі **розвитку** доволі детально описані в **роботах** учених останніх десятиліть. Безумовно, нині невідкладно необхідне поєднання теорії і практики різних країн, так само як і долучення фахівців із різних сфер до непростой роботи.

«Світ ХХІ ст. – реактор, що пожирає минуле, демонструючи нестандартні режими. Венчурність нелінійної граматики поширює в соціокосмосі тести казино-практики, а ментальність вправних менеджерів і конкістадорів нагадує стиль досвідчених шахістів, поєднаний із психологією гравців в покер» [6]. Завдання вироблення моделі розвитку, причому уперше в новітній історії України з урахуванням потужного фактора **військового протистояння**, який у певному контексті є економічним (хоча б з огляду на обсяг **витрат** на військові дії, облаштування оборонних укріплень, безпеку кордонів), змушує соціально-економічну систему переходити від структури організації зі **стандартизованою моделлю (в іншому варіанті – бюрократично-адміністративною ієрархією)**, коли процесами управляють за допомогою рутинної процедури і системи, включно із суворим дотриманням часових графіків і бюджетів, до варіанту функціонування **моделі експериментальної (базованої на мережевій культурі з персональною відповідальністю не за реалізацію посадової функції, а за результативність конкретної акції чи ефективність проекту)**. В подібній моделі домінує відповідальне ставлення до справи; кожен день, кожна нова вправа і будь-які нові дані оцінюються і обговорюються в культурі, що нагадує лабораторію досліджень і розробок [8, с. 127]. На відміну від культури слідування рутинним процедурам і стандартам, втискування нових даних і процесів у застиглу систему, що збереглася від радянських часів, зокрема у сфері управління, роботі чиновників, так само як і в освіті, нова модель має базуватися на «синергії соборної місії з особистим устремлінням компетентних і зухвалих особистостей», вона функціонує не як організація, а як сума протоколів, проектів і людей, що їх реалізують [6]. Центральним суб'єктом стає не чиновник чи управлінець, а творець-креатор.

Вимушена трансформація до експериментальної моделі поки що не принесла відчутних плодів, реформи – на самому початку, однак соціально-економічний розвиток в умовах війни – справа, безумовно, експериментальна, хоч ми і не піонери в цьому сенсі. Приміром, стосовно Ізраїлю дослідники стверджують, що ведення цієї країною воєн – так само «експериментальна справа» [8, с. 128]. Там армія створювалася із підпільної міліції в ході бойових дій, багатьох солдат

навчали в підвалах з дерев'яними пістолетами, і вона швидко розвивалася в умовах постійної напруги і тривалого лютого конфлікту. Замість спокійного прийняття доктрин чи традицій, що спостерігається у більшості інших армій, употужнення ізраїльської армії відзначалося вибором інновацій, протистоянь та суперечок [8, с. 131], а в елітних підрозділах збройних сил – кожен день це експеримент, який закінчується «розбором польотів» [8, с. 128]. При цьому, стверджують експерти, обговорення є так само важливим, як навчання чи справжній бій. Більше з тим, завершення кожної війни позначалося суттєвими структурними реформами в армії. Цей досвід високої адаптивності заслуговує на увагу армії, яка формується на полі бою.

Аналізуючи у 2013 р. у форматі П'ятої Всеукраїнської конференції «Соціально-економічні трансформації в епоху глобалізації» [9] процеси начеб-то змін, ніби-то реформ, зрештою – квазітрансформацій у суспільстві, основним інститутом якого була корупція, основним продуктом – монополія, основними інструментами – закритість, брехня, ігнорування інститутів публічної політики, ми зверталися до концепції плинного модерну («liquid modernity») австрійського соціолога Зігмунда Баумана [12]. Сутність теорії полягає в обґрунтуванні переходу від складного, обтяженого мережею соціальних зобов'язань і умов структурованого світу, до світу гнучкого, плинного, вільного від різних меж і умов. Стан безперервного переміщення, плавлення, перетікання супроводжується відмиранням термінів, форм, інституцій, **побудовою нової реальності**. Людина стає мобільною, необтяженою тривалими зобов'язаннями, все, що вона створює – вона ж може і змінити. Найважливіша риса сучасного періоду – відсутність спрямованості змін. З. Бауман наголошує, що нині як ніколи, складно сказати про те, що зміни, які відбуваються, мають якийсь задалегідь визначений напрямок, вони застають нас зненацька, ми їх не чекаємо і не передбачаємо; і на цій основі приходить до цілком слушного висновку: простір у сучасному світі поступово втрачає цінність, перестає бути стримуючим фактором життя, тоді як час набуває більшої універсальності, його цінність – зростає. Підтвердження цих тез ми побачили в подіях 2014–2015 рр. у різних частинах України – від Києва до Криму, від Львова до Луганська. Проте, за висловом Габріеля Гарсія Маркеса, час також зіштовхується з перепонами і зазнає аварій: його шматочок може відколотися і назавжди застрягнути в якомусь закутку.

Тоді виявляється ще одна важлива характеристика сучасності – існування в паралельних реальностях. Письмениця, історик культури, професор Донецького національного університету Олена Стяжкіна, обстоюючи позицію, що Донбас – це безумовно Україна, аналізуючи нинішню ситуацію у рідному місті, доволі влучно наводить слова Франца Боаса, американського соціолога, автора гіпотези про те, що суспільство в один і той же час живе у різних хронологічних вимірах. Одна його частина перебуває в пост-модерні, постіндустріальних реаліях, інша – в системі панування традиційних цінностей. Останні умовно можна прирівняти до ідеології привласнюючого господарства, яке не виробляє, а сприймає навколишній світ як вороже середовище, яке може принести чи не принести засоби існування. У цій системі не визнається право власності, але добре працює право сильного [11]. Подібну ситуацію проектує італійський філософ Умберто Еко, називаючи її новим Середньовіччям [13]. «Настане криза політичного устрою, який розпадається на кілька автономних підсистем, незалежних від центральної влади, з власними найманими військами та автономним судочинством. Криза ставатиме все обширнішою; долати її буде легше населенню нерозвинених областей, підготовленим до життя і конкуренції в примітивних умовах, почнуться великі міграції, які призведуть до злиття і змішання рас, виникнення та поширення нових ідеологій. Коли сила закону не буде визнаватися, а всі документи будуть знищені, власність буде спиратися тільки на «право звичаю»; з іншого боку, швидкий занепад призведе до того, що міста будуть складатися вперемішку з руїн і придатних для житла будинків, де оселяться ті, хто зуміє захопити їх; а місцева влада дрібного масштабу зможе зберегти хоч якусь владу, лише побудувавши кріпосні стіни і укріплення [13].

Тож одним із найзагальніших смислів сучасних реформ має стати вирівнювання часу у просторі єдиної країни – а це, безумовно, процес тривалий. Досвід успішних модернізацій показує, що зрушення в соціокультурних характеристиках здійснюються не за 100 років, а за 10–20, якщо, звичайно, ведеться певна освітня та культурна політика – стверджує А. Аузан [1]. Найважливіше середовище освітнього і культурного розвитку – університети. Формуючи еліти, прививаючи цінності, університети відтворюють культурний профіль і його зрушення, продукують людський капітал – як приватне благо, набір професій – як соціально значиме благо, культуру – як суспільне благо. Преамбула Великої Хартії Університетів затверджує, що «Університет є самостійною

установою усередині суспільств із різною організацією, що є наслідком розходжень у географічній і історичній спадщині. Він **створює, вивчає, оцінює і передає культуру** за допомогою досліджень і навчання. Для задоволення потреб навколишнього світу його дослідницька і викладацька діяльність **повинна бути морально й інтелектуально незалежною від будь-якої політичної й економічної влади»** [2].

Набагато швидше, ніж соціокультурні зміни, проводяться економічні реформи – експерти говорять про період у півроку-рік. Такий термін достатній для інституційних реформ, і доволі короткий, щоб докорінно змінити структуру економіки та побудувати нову інфраструктуру. В цьому плані необхідне цілеспрямоване створення галузей як підприємницьких проєктів, ініціатором якого має виступати держава, не замінюючи, а доповнюючи динаміку підприємництва ефективним макроекономічним, бюджетним, фінансовим і грошово-кредитним управлінням. Для цього слід «зважитися на шумпетерівське «творче руйнування» неефективних секторів економіки, щоб побудувати нові продуктивні та екологічні» [4]. Власне, структура економічної системи сьогодні вже не є такою, якою вона була впродовж останніх 15–20 років, суттєво скоротилася частка металургії, вугледобування – традиційно базованих на застарілих технологіях галузей попередніх технологічних укладів. До прикладу: за допомогою технології XIX ст. – мартенівського виробництва – виготовляється 46 % металу, при тому, що у світі – всього 3,6 %. Очікувати відновлення попиту на традиційно експортований метал також не доводиться, оскільки «ми живемо, за влучним висловом колишнього керівника Intel Енді Гроува, в «точці перелому» тренду світового технологічного розвитку. Третя промислова революція буде характеризуватися широким впровадженням адитивного виробництва (це, насамперед, широке впровадження у промисловості 3D друку, яка економить на відміну від поточного субтрактивного виробництва, яким є нинішнє традиційне виробництво, до 90 % вихідного матеріалу) і широким впровадженням заміників металу при виробництві промислової продукції» [4]. Однак поки що за більш насущними проблемами – виживання, незалежності, навіть проєктів нової структурної політики ми ще не бачимо. Тобто, ще не відбулася **істотна зміна** кількісних співвідношень між різними секторами, галузями, регіонами, типами підприємств, технологічними укладами та іншими характеристиками економічної системи, яка **викликала** б зростання ефективності та конкурентоспроможності на національному та світовому ринках.

Щодо спрямування реформ в економіко-технологічному сенсі, то варто звернутися до теорії Третьої промислової революції американського економіста Джеремі Рифкіна, який називає новий порядок «розподіленим» капіталізмом, виробництвом, простором для співробітництва [7]. Як один із прикладів співпраці він наводить створення Wikipedia, в англійській редакції якої більше 3,5 млн. статей, майже в 30 разів більше, ніж в Encyclopedia Britannica, за підготовку матеріалів до якої автори отримують гонорари. Десятки тисяч людей безкоштовно і добровільно ретельно вивіряють факти і посилання в статтях Wikipedia, доводячи їх точність до того ж рівня традиційної енциклопедії. На думку Дж. Рифкіна, Перша революція охопила світ інфраструктурою залізниць, Друга – мережею шосе і кабелів, її парадигма базується на поширенні електроенергії, електричних інструментів зв'язку, на двигунах внутрішнього згоряння, конвеєрній збірці. Інтернет видозмінив індустріальну систему, зросли темпи і масштаби переміщення інформації, однак джерела енергії залишилися ті ж самі – вугілля, газ, нафта. При цьому світ, що розвивається, копіює західний стиль життя, однак традиційних вуглеводневих джерел енергії вочевидь для всіх не вистачить. Стрімке зростання споживання загрожує екологічною катастрофою глобального масштабу.

Тож базовий фактор Третьої індустріальної революції Дж. Рифкін вбачає у застосуванні технології цифрового зв'язку в енергетичній сфері, де створюється подібна до Інтернету мережа, яка пов'язує між собою мільйони малих джерел відновлюваної енергії, змінюючи основні джерела енергії і виводячи споживачів із залежності від монополій. Одночасно відбуваються комплексні, глибокі трансформації систем, структур, інститутів, відносин і технологій, радикально змінюючи способи, механізми, зміст організації виробництва, розподілу, обміну, споживання, навчання, комунікацій, відпочинку.

На цьому тлі видається перспективним тренд формування колабораціоністської економіки – економіки співробітництва, а також розвиток культури спільного споживання, зокрема, автомобілів чи апартаментів в курортних місцевостях, туристичний обмін житлом тощо. Суть цих відносин зводиться до оптимізації володіння тими чи іншими об'єктами та мінімізації витрат завдяки прямому обміну чи розподілу прав власності. Завдяки використанню Інтернет-технологій горизонт розвитку таких відносин розширюється, хоча й існують певні обмеження, пов'язані з низькою

культурою і соціальною відповідальністю в суспільстві. Відмова від персонального споживання змінює психологію, здатна підвищити якість життя, дозволяє знизити індивідуальні витрати домогосподарств, а також суспільні витрати.

Не втрачає актуальності інноваційна складова розвитку, яка покликана генерувати економічне зростання. Головними інгредієнтами стійкого і швидкого зростання Нобелівський лауреат М. Спенс називає опору на ринкові стимули, постійні структурні зміни, захист людей, а не компаній чи робочих місць, інвестиції та заощадження, урбанізацію, а також *інклюзивність*. Остання стає суттєвим складником сталого зростання і втілюється у двох ідеях: 1) можливості, які створюються зростанням, мають бути відкритими для людей; 2) стосується поняття справедливості і передбачає, що ступінь нерівності доходів і доступу до основних послуг має бути в прийнятних межах [10, с. 94–117]. «Людей гостро турбує питання справедливості. Заради того, щоб дітям і онукам жилося краще, люди готові йти на жертви; однак якщо ці жертви не приведуть до створення нових можливостей, то люди на них не підуть... Нездатність забезпечити рівність можливостей несе шкоду зростанню і розвитку, доволі часто є фатальною...» [10, с. 118]. Особливо чутливі люди до нерівності в доходах і доступі до освіти.

Саме освіті, тобто отриманню значимих для виробництва вже відомих знань, належить чільне місце серед численних критичних складників зростання. При цьому знання, технології, практичні навички імпортуються із глобальної економіки, особливо із країн, які в науково-технологічному розвитку нині займають домінуючі позиції. Стан освіти в Україні разом з іншими чинниками, зокрема, своєрідними інститутами і правами власності, продовжує залишатися обмежувачем інноваційного розвитку. Окрім цього, варто звернути увагу і на спротив інноваціям – низку соціальних факторів, що впливають на технічні зміни, і які економічний історик Джоель Мокир називає «політичною економією технічних змін» [5, с. 281]. Хоч технічний прогрес за визначенням підвищує економічний добробут, у суспільстві завжди знайдуться групи, чий добробут знизився через прогрес, або ті, хто вважають, що він знизився. Д. Мокир наголошує, що технічні зміни потрясають ринок праці, супроводжуються змінами фізичного середовища проживання, призводять до старіння людського і фізичного капіталу та однозначно знижують надлишок виробника, який дістається конкурентам [5, с. 281].

Загальновизнано, що освіта – дороге благо, витрати на освіту є значними, ефект не завжди відповідає витратам. У багатьох країнах світу спостерігаються приклади перекладання значної частки витрат на освіту на приватний сектор, не лише на домогосподарства, а й на фірми, фонди, різного роду спільноти чи об'єднання. Тож в економічному контексті реформування освіти відбувається у напрямі скорочення витрат. Особливо від бюджетної економії потерпають гуманітарні науки, зокрема, науки про людину. Так, приміром у США лише 7% випускників університетів збираються отримати дипломи з нетехнічних спеціальностей. Криза гуманітарної освіти полягає не лише в тому, що така освіта нездатна зробити людину багатою, тобто знайти місце на ринку праці. Дослідники зазначають, що сама університетська наука з пропонованим набором дисциплін перетворилася на своєрідні «курси Мікі Мауса», гуманітарні факультети стали фабриками теорій, викладених зубодробильною мовою [3], а разом із запровадженням суттєвого скорочення аудиторних і поширенням віддалених чи дистанційних курсів мудрість перестала перетікати з голови в голову подібно, за висловом Сократа, до того, як по вовняній нитці перетікає вода із повної посудини в порожню. У той же час для багатьох студентів важливою є мобільність, фізична присутність на лекціях перетворюється на анахронізм, навіть серед успішних студентів спостерігається невміння і небажання співпрацювати і досягати результату в групах, прагнення скоротити термін навчання. Наповнити освіту новим змістом, запровадити нові форми організації, відмовитися від адміністративно-бюрократичної ієрархії і зберегти взаємодію, співпрацю викладача і студента, спільне вироблення знань, передачу досвіду – найскладніше завдання університетської реформи.

Тож нову модель розвитку, з посеред іншого, слід базувати на новій структурі економіки, безумовній демонополізації та енергетичній незалежності й ефективності, переході від домінування адміністративної ієрархії до імпульсивної динаміки гнучкої організованості креативно-творчих мережевих конструкцій. На наш погляд, необхідно розв'язувати завдання в єдності трьох часових горизонтів: *короткострокового* – подолання поточних криз і проблем, *середньострокового* – проведення політики і програм, в яких на перший план виходять якість і успіх їх виконання; *довгострокового* – визначення і реалізація нових напрямів політики і стратегічних інновацій, а також формування погляду за «горизонт

покоління», коли уряду необхідно заглянути в майбутнє щонайменше на п'ятдесят років.

ЛІТЕРАТУРА

1. Аузан А. Эффект колей [Электронный ресурс] / А. Аузан. – Режим доступа: <http://postnauka.ru/longreads/35754>.
2. Велика Хартія Університетів. Болонья, 1988 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.magna-charta.org/resources/files/the-magna-charta/ukrainian>.
3. Геннис А. Хочу все знать. Лекторий «Новой» и Американские плоды просвещения [Электронный ресурс] / А. Геннис. – Режим доступа: <http://www.novayagazeta.ru/arts/67545.html>.
4. Данилишин Б. Третья промышленная революция и Украина [Электронный ресурс] / Б. Данилишин. – Режим доступа: <http://nv.ua/opinion/danylyshyn/Est-li-budushchee-u-otechestvennoy-metallurgii-17573.html>
5. Мокир Дж. Рычаг богатства. Технологическая креативность и экономический прогресс / Дж. Мокир. – М.: Изд. Института Гайдара, 2014. – 504 с.
6. Неклесса А. Игры новых людей. От критических технологий к сложной практике [Электронный ресурс] / А. Неклесса. – Режим доступа: <http://nvo.ng.ru/authors/12658/>
7. Рифкин Дж. Третья промышленная революция: Как горизонтальные взаимодействия меняют энергетику, экономику и мир в целом / Джереми Рифкин; [пер. с англ.]. – М.: Альпина нон-фикшн, 2014. – 410 с.
8. Сенор Д. Нация умных людей. История израильского экономического чуда / Дэн Сенор, Сол Сингер; издание 2-е дополненное; пер. с английского Д. Стороженко. – М.: Карьера Пресс, 2012. – 336 с.
9. Соціально-економічні трансформації в епоху глобалізації [Текст]: збірник наукових статей учасників Пятої Всеукраїнської науково-практичної конференції / ПНПУ ім. В. Г. Короленка; редкол.: Л. І. Яковенко (голов. ред.) та ін. – Полтава: ТОВ «АСМІ», 2013. – 252 с.
10. Спенс М. Следующая конвергенция: будущее экономического роста в мире, живущем на разных скоростях [Текст] / М. Спенс; пер. с англ. А. Калинина; под ред. О. Филатовой. – М.: Изд-во Института Гайдара, 2013. – 336 с.
11. Стяжкіна О. Донбас не повернется в Україну, бо Донбасу не існує [Электронный ресурс] / О. Стяжкіна. – Режим доступа: www.pravda.com.ua/columns/2014/11/3/7043067.
12. Текущая модерність: взгляд из 2011 года. Стенограмма лекции З. Баумана [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.polit.ru/article/2011/05/06/bauman/>.
13. Эко Умберто. Средние века уже начались [Электронный ресурс] / Эко Умберто // Иностранная литература. – 1994. – N 4. – С. 258–267. – Режим доступа: <http://anthropology.ru/ru/texts/eco/midages.html>.